

DOI <https://doi.org/10.37406/2521-6449/2026-1-27>
УДК 37.01:7]”364”

Сеньовська Н. Л.

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри педагогіки та менеджменту освіти
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
Тернопіль, Україна
E-mail: ipp56@tntu.edu.ua
ORCID: 0000-0003-2220-1498

Скуратко Т. М.

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української та зарубіжної літератур і методик їх навчання
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
Тернопіль, Україна
E-mail: tanyabidov@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7196-987X

Нестайко І. М.

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри педагогіки та менеджменту освіти
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
Тернопіль, Україна
E-mail: nestajko_irena@ukr.net
ORCID: 0000-0002-7022-0573

МИСТЕЦЬКІ ТВОРИ ПРО ВІЙНУ В СУЧАСНІЙ ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація

У науковій розвідці схарактеризовано особливості й перспективи використання в освітній діяльності (роботі закладів різного типу та рівня) сучасного мистецтва війни. Структуровано науково-методичну літературу, що має стосунок до національно-патріотичного виховання сучасних українців в умовах воєнного стану. Описано класифікацію художніх напрямів мистецтва війни (зображальне мистецтво, музичне (аудіовізуальне) мистецтво, хореографічне мистецтво, кіномистецтво, театральне мистецтво, фотомистецтво, архітектурно-меморіальне мистецтво, декоративно-прикладне мистецтво, «межові» жанри, «цифрове» мистецтво, словесне мистецтво). Окреслено загальні перспективи використання мистецьких творів і проєктів в освітній діяльності. Виокремлено конкретні приклади застосування феноменів сучасного мистецтва війни як засобів навчання та виховання; як окремих інноваційних методів, методик та освітніх технологій (залежно від специфікації певного мистецького проєкту). Узагальнено, що всі варіації сучасного мистецтва війни є дієвими в освітньому процесі. Узято до уваги напрацювання освітніх і волонтерських проєктів («Патріотичні й небайдужі» (м. Тернопіль), «Діалоги про війну» (м. Київ), «Україні потрібен кожен» (м. Тернопіль) тощо). Наголошено, що сьогодні є нагальна потреба у спеціалізованих методичних посібниках, які розкривали б різноаспектне використання творів мистецтва війни в освітньому процесі, адже якісна реалізація пізнавальних, розвивальних та виховних можливостей культурних феноменів і продуктів (зокрема, це стосується творчості регіональних митців) сприятиме підвищенню якості виховання майбутніх громадян нашої держави та рівня їхньої освіти. Запропоновано рекомендації щодо особливостей використання творів сучасного мистецтва війни в освітньому процесі (брати до уваги вікові особливості та індивідуальний досвід здобувачів освіти; урахувувати різноманітні контексти; застосовувати як традиційні, так й інноваційні методи і форми роботи; залучати здобувачів освіти до дослідницької та проєктної діяльності; сприяти творчим та волонтерським виявам дітей та молоді).

Ключові слова: мистецтво війни, національно-патріотичне виховання, освітній процес в умовах воєнного стану, засоби сучасної освітньої діяльності.

Вступ. Майже 12 років українська нація виборює право на власне існування зі зброєю в руках. За цей час через анексію Криму росією (2014 р.), бої на Донбасі (з 2014 р.), повномасштабне вторгнення (2022 р.) і терор та фізичне знищення мирного населення під час обстрілів тилкових міст усі, хто ідентифікує себе з Україною, отримали власний непростий досвід та спільну колективну травму війни. Усе пережите нашими співгромадянами стало ґрунтом для появи нового феномена – мистецтва війни. Це явище неймовірно за силою проявів й унікальне за формальною і змістовою багатогранністю. Його ключовою функцією є, безумовно, естетична. Водночас мистецтво війни стало важливим засобом документальної й художньої фіксації пережитого громадянами нашої країни,

свідченням їхнього «травматичного зростання», духовного зцілення української спільноти від жахів несправедливої війни. За словами Олени Стяжкіної, «дуже важливо тепер, коли з'явилася можливість, сказати про себе світові, сказати про себе самим собі і сказати про себе своїм дітям. Так, щоб наші діти не залишилися в п'їтмї і в цих лабіринтах таємниць, секретів, невичерпних абсолютно, тому що ми чогось боялися. Із цією війною ми припинили боятися. Ми припинили боятися бути самими собою. Можливо, неідеальними, не завжди смїливими, не завжди розумними, такими, як ми є. Але ми гідні того!» [13].

Безумовно, твори сучасного мистецтва війни можна і треба використовувати в закладах освіти України різних рівнів як засоби навчання та виховання. Залучення ж здобувачів освіти до багатоформатних мистецьких проєктів варто трактувати як застосування окремих інноваційних методів, методик та освітніх технологій (залежно від специфікації проєкту).

За загальною спрямованістю вся діяльність, пов'язана з використанням «продуктів» мистецтва війни, має стосунок до національно-патріотичного виховання і регламентується низкою законодавчих актів: законами України «Про освіту» (від 05.09.2017) [5], «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» (від 21.08.2025) [4], «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (від 01.01.2025) [6]; Концепцією громадянської освіти в Україні (від 03.10.2018) [10]; Концепцією національно-патріотичного виховання в системі освіти України (від 06.06.2022) [11] тощо.

Низка сучасних українських дослідників розглядає важливі аспекти національно-патріотичного виховання у закладах освіти різних рівнів (І. Бех, Г. Білавич, Н. Бондаренко, Н. Волошина, О. Діденко, М. Зубалій, В. Івашковський, О. Кириченко, О. Кіян, В. Коваль, С. Косянчук, Я. Марченко, В. Мокан, Н. Сеньовська, Т. Скуратко, Б. Степанишин, Г. Токмань, І. Устименко, Т. Яценко та ін.). «Національно-патріотичне виховання покликане сформувати в учнів такі якості, як національна самоідентифікація, усвідомлення своєї належності до Нації Героїв – модерного українства, недекларативний патріотизм, дієва любов до України, готовність до подвигу й самопожертви в ім'я Батьківщини, до виконання свого патріотичного обов'язку, мужність, стійкість, відвага» [2, с. 7].

Велике значення також мають методичні матеріали й посібники, призначені педагогам-предметникам та вихователям: «Методичні рекомендації щодо організації волонтерської діяльності у закладах загальної середньої освіти» (М. Славінська, 2021 р.) [24]; «Не ретравмувати дітей: рекомендації щодо використання контенту в підручниках» (С. Ройз, 2023 р.) [19]; «Революція гідності 2013–2014 рр. та агресія росії проти України» (О. Палій та ін., 2015 р.) [18]; «Патріотичне виховання: перезавантаження» (Н. Сеньовська, 2023 р.) [20]; «Як говорити про російсько-українську війну у школі? Уроки стійкості, боротьби та перемог» (А. Макаревич, О. Панарін, О. Охріменко, 2023 р.) [26] тощо.

Не викликає сумнівів також те, що сучасний освітній процес в Україні потребує ознайомлення здобувачів та педагогів зі специфікою спілкування між цивільними та військовими, посиленого залучення дітей до різних добродійних та волонтерських ініціатив, які є основою нашої сили як спільноти. «Російсько-українська війна стократно помножила виклики, що стояли перед нашою країною. Вона різко змінила парадигму й орбіту національно-патріотичного виховання – від словесно-споглядально-абстрактного до активного, дієвого, співпричетного» [2, с. 8]. У цьому аспекті корисними можуть бути тематичні посібники («Тактична комунікація для закладів освіти: як спілкуватися з учнями та їхніми батьками під час війни» (А. Семенов та ін., 2024 р.) [25]; «Мова єдності: діалоги порозуміння» (Н. Райниш, О. Гусаров та ін., 2025 р.) [14]) та напрацювання освітніх і волонтерських проєктів («Патріотичні й небайдужі» (2021 р., м. Тернопіль [16]); «Діалоги про війну» (2021 р., м. Київ [17]); «Україні потрібен кожен» (2024 р., м. Тернопіль [21]) тощо).

Актуальні оновлення поступово отримує і зміст навчальних програм із конкретних предметів: історії України [6; 7; 11], української мови [1], української літератури [3], мистецтва [8], захисту України [14].

Однак сьогодні ще є потреба у спеціалізованих методичних посібниках, які розкривали б різноаспектне використання творів мистецтва війни в освітньому процесі, адже якісна реалізація пізнавальних, розвивальних та виховних можливостей культурних феноменів і продуктів (зокрема, це стосується творчості регіональних митців) сприятиме, на наше переконання, підвищенню якості виховання майбутніх громадян нашої героїчної держави та рівня їхньої освіти загалом.

Мета статті – схарактеризувати особливості й перспективи використання в освітній діяльності (роботі закладів різного типу та рівня) сучасного мистецтва війни.

Виклад основного матеріалу. Уважаємо доцільним навести узагальнену класифікацію художніх напрямів мистецтва війни та окреслити перспективи використання таких творів в освітній діяльності.

Артефакти чи репродукції **зображального мистецтва** традиційно рекомендується застосовувати як засоби навчання (уроки мистецтва, української літератури, української мови, історії України) та виховання (оздоблення закладу освіти, «ілюстрування» тематичних виховних заходів, «матеріал» для квестів та вікторин тощо). Зокрема, можна використати ті твори зображального мистецтва, які мали значний суспільний резонанс: **стїнопис** «Захисники світла» на бульварі Миколи Міхновського 3А у Києві, присвячений силам ППО та енергетикам (2023; авторка ілюстрації Дарця Зіронька, художники Андрій Ковтун, Антон Кондрашов та Вікторія Лайм); **мурал** у столиці на вулиці Межигірській, 3/7, присвячений легендарному «Привиду Києва» – збірному образу льотчиків, які боронили небо від початку російського вторгнення (2022; художник Андрій Ковтун); **фреску** «Страшний суд» у храмі святого Йосафата в Червонограді, на якій путін горить у пеклі разом із гербом срср і багатьма іншими символами зла

(2017); **колажі** Сергія Пуценка («Художник») з книги «Фронтовий кобзар» (2020) та французької художниці Фанні Лешевальє (Fanny Lechevalier), де поєднані герої і сюжети відомих картин та українські фотографії нинішнього воєнного часу (2022); **картини** Сергія Захарова, Віктора Олійника, Володимира Реброва, Марти Пінчук, Олега Шупляка та ін.; **роботи** Маргарити Половінко, **написані** її власною **кров'ю**, отриманою під час селфгарму «Сон у посадці» (2022), «Без назви» (2022); **лістівки** «Щоденники Заї та Коті» художниці Лесі Бельдїй; **плакати** Нікити Тітова, Андрія Єрмоленка; **мозаїку** «Боривітер», сучасні митці відтворили її за знаменитою роботою художниці Алли Горської, котру в тимчасово окупованому Маріуполі росіяни зруйнували обстрілами (2025; до відтворення долучилися 15 художників-монументалістів під керівництвом Олени Зарецької – онуки Алли Горської). За нагоди доцільно відвідувати зі здобувачами освіти **художні виставки**, заходити на сайти мистецьких **платформ** (наприклад, «Ukraine War Art Collection» (2022) – велика медіатека творів зображального мистецтва, пов'язаних із російсько-українською війною).

Одним із наймасовіших сьогодні, безумовно, є **музичне (аудіовізуальне) мистецтво**. Його твори вражають різноманіттям і є очевидним засобом навчання/виховання у закладах освіти всіх рівнів (від дошкільного до вищого). Можемо виділити такі актуальні сьогодні групи музичних композицій: уже відомі **давні пісні**, котрі отримали «нове дихання» (переспів гімну січових стрільців «Ой у лузі червона калина похилилася» від Андрія Хливнюка з київського Майдану у перші дні вторгнення; гімн Організації українських націоналістів «Зродились ми великої години» від Олесея Бабія, сучасний варіант якого «Марш Нової Армії» представили у 2017 р. за ініціативи музиканта Олега Скрипки; благодійні концерти різдвяних турів Україною та світом Ірини Федішин «Україна колядує» тощо); **нові музичні твори** (трек «Доброго вечора, ми з України» від PROBASS Δ HARDI; пісня Енджі Крейда «Враже» на слова Людмили Горової) тощо; **композиції, що перемогли** на пісенному конкурсі «Євробачення» чи інших музичних подіях світового рівня («1944» кримськотатарської співачки Джамали (2016) та «Стефанія» українського фольк-реп-гурту «Kalush Orchestra» (2022) тощо); **діяльність Культурного десанту (КД) ЗСУ** – неформального об'єднання військовослужбовців творчих професій (музикантів, артистів, письменників тощо), метою якого є підтримка морально-психологічного духу бійців ЗСУ через культурно-мистецькі заходи; «музичний продукт» тих **українських гуртів**, чия творчість тривалий час (навіть ще до початку війни у 2014 р.) базується на засадах патріотизму («БЕЗ ОБМЕЖЕНЬ», «ВПЕРШЕ ЧУЮ», «Гайдамаки», «Громадянин Топінамбур», «Жадан і Собаки», «Карна», «МУР», «Мері», «Океан Ельзи», «Пікардійська терція», «Тінь Сонця», «Kozak System» тощо); найрізноманітніші **музичні проекти** (наприклад, цикл «Музика воїнів» Олександра Ткачука тощо); сучасна українська **класична музика**, котра під час російсько-української війни набула нового значення – перестала бути «розвагою для обраних», а стала зброєю культури, актом спротиву (наприклад, твір «Музика війни» (2023) композитора Євгена Станковича; хорівий цикл сучасного українського композитора Івана Небесного «Згадуючи» (2024), присвячений усім, хто втратив своїх рідних під час війни в Україні; опера-кабаре Золтана Алмаші «ГПШ. Подорож у часі» (2024); балет-феєрія Вікторії Польової по «Лісовій пісні» Лесі Українки «Мавка» (2025); спеціальна програма з колядками та щедрівками Львівського муніципального хору «Гомін» (2025) тощо); **перформанси**, присвячені сучасним героям, жертвам окупації, дітям війни (наприклад, ініціатива Богдана Сегіна – серія цифрових концертів «Україна–2022. Музи не мовчать» на YouTube-каналі Львівської національної філармонії Мирослава Скорика на підтримку українських музикантів, які залишилися в Україні під час російської воєнної агресії). Доречно не лише прослуховувати такі записи зі здобувачами освіти, а й розповсюджувати їх у соцмережах, інтерпретувати, долучатися до масових музичних акцій.

Видається, що **хореографічне мистецтво** має технічні, організаційні обмеження у застосуванні в закладі освіти (потрібні відповідне місце, умови...). Водночас елементи танцю можна вводити залежно від певних освітніх цілей (як руханку, повноцінний урок, фрагмент виховного заходу, мистецької імпрези, флешмобу, тік-ток ролика для різних потреб тощо), що є також цінним терапевтичним засобом. Рекомендуємо знайомити здобувачів освіти із такими сучасними хореографічними феноменами: **проект перформенсів** «Танець у зоні війни» (2024); **танцювальний проект для реабілітації військових** «Поверни мене з війни» (був розпочатий ще до повномасштабного вторгнення у Києві, потім діяв на Заході України); **танці військових, котрі отримали на війні травми, втратили кінцівки** (виступи Олега Сливара з дрогибицьким ансамблем «Верховинка» (2024 р.), Олександра Будько («Терен») з балетною трупною United Ukrainian Ballet на сцені Каліфорнійського театру, США (2023 р.), Артема Мороза з хореографинею Поліною Іщенко на Віденському Балі (2025 р.) тощо).

Використання в освітньому процесі творів **кіномистецтва** має інші труднощі: обмеження у часі (повнометражний фільм не можна переглянути за заняття), потреба методично правильно вибрати й подати цей матеріал, ураховуючи вік здобувачів освіти, мету заняття, їх володіння контекстами та ін. Водночас саме кіномистецтво пропонує актуальні продукти для різного віку й потреб: **документалки** («Невидимий Батальйон» (2017; Аліна Горлова, Ірина Цілик, Світлана Ліщинська; Україна), «20 днів у Маріуполі» (2023; Мстислав Чернов; Україна), «Хаммер» (2025; Олексій Кочергін; Україна) тощо); **художні фільми** («Кіборги. Герої не вмирають» (2017; Ахтем Сеїтаблаєв; Україна), «Наші котики, або Як ми полюбили лопати в умовах обмеженої антитерористичної операції з елементами тимчасового воєнного стану» (2020; Володимир Тихий; Україна), «Шлях покоління» (2023; Володимир Сидько, Україна) тощо); **дитячу анімацію** («Козаки. Футбол» (2016); «Микита Кожум'яка» (2016); «Козаки. Навколо світу» (2018); «Віктор Робот» (2020); «Мавка. Лісова пісня» (2023); «Пес Патрон» (2023) тощо); **анімаційні фільми для дорослих** («Глибока вода» (2021) Анни Дудко, сатиричний комедійний ситком «Університет Чупар-

ського» (2022–2024) тощо); **терапевтичні мультфільми**, котрі пояснюють і допомагають маленьким українцям проживати складну реальність («Добро завжди перемагає» (2022), анімаційний кліп Світлани Ройз та музикантів гурту «ТНМК» «Крокуй до укриття» (2022), стрічки команди волонтерського проекту «Графічний батальйон» (ініціатор – Сашко Даниленко) – «Що робити, коли лунає сирена» (2022), «Що робити, коли тобі нудно» (2022), «PE (2022) «Гімнастика для тих, кому важко сидіти на одному місці» (2022) та «Що робити, коли страшно» (2022) та ін.). Доречно також знайомити здобувачів освіти з інформацією про сучасні українські кінофестивалі, які відбуваються в умовах війни (міжнародний кінофестиваль, Київський міжнародний кінофестиваль «Молодість», Харківський міжнародний фестиваль «Kharkiv MeetDocs», «Нове українське кіно» на Луганщині, «Дні українського кіно» у Львові, міжнародний фестиваль показів авторської анімації «Linoleum» у Києві тощо) і навіть спонукати їх до принагідного відвідування таких потужних митецьких подій.

Театральне мистецтво завжди було присутнє у закладах освіти різного рівня (у вигляді інсценізацій, імпровізацій, творчих читань, фрагментів та повноцінних вистав). Як на навчальних заняттях, так і в контексті виховної роботи театралізація пробуджує інтерес до розкритих тем, різноманітні емоції, розвиває творчі здібності здобувачів освіти, хоч і потребує зазвичай часу на підготовку і певних режисерських навичок організаторів, місця проведення дійства та зацікавлених глядачів. Радимо звернути увагу на такі варіанти сучасного театрального мистецтва, до яких можна залучати дітей та молодь у закладі освіти та за його межами: **перформативні читання**, у яких творчо переосмислено російсько-українську війну; **моновистави** («Ненароджені для війни» (2024; Євген Авдєєнко), «Хтось такі як я» (2024; Ніна Хижна) тощо); **вистави** («Я норм» (2022; режисерка Оксана Дмитрієва; Харківський державний академічний театр ляльок імені В. А. Афанасьєва), «Скалічені і сильні» (2023; режисерка Світлана Ємець; Запорізький дитячий театр «СВІЯ»), «Нехай щастить!» (2025; режисер Степан Пасічник; Харківський академічний український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка «Березіль») тощо); **театральні проєкти** (наприклад, із кінця 2015 р. діє «Театр переселенця / Theatre of Displaced People», де акторами є люди, які змушені були змінити місце проживання внаслідок війни); **театральні фестивалі** («Стус-Фест» (Київ), «Січеславна» (Дніпро), «Золотий Лев» (Львів) тощо); сучасна **сміхова культура** («Стендап в укритті» тощо); **народні карнавальні дійства** (Хола звіздарів «Спалах різдвяної звідзи» у Львові, щорічні колядницькі партії у селі Криворівня Верховинського району Івано-Франківської області, свято Маланки з «водінням кози» у селах Устя та Горошова Чортківського району Тернопільської області, обряд «Засівання з конем» у селі Вістря Чортківського району Тернопільської області тощо).

Фотомистецтво сьогодні завдяки камерам у мобільних телефонах набуло масового поширення. І освітній процес тут не виняток: наочність для навчальних занять, ілюстрації для виховної роботи, фіксація життя закладу освіти, основа для різноманітних проєктів – усе це передбачає використання світлин, переважно у цифровому форматі. У контексті мистецтва війни та його використання в освітньому процесі можемо говорити про такі феномени: **роботи фотографів-любителів, фотохудожників та фотокореспондентів** (Віктора Гурняка, Віталія Запеки, Євгена Малолетки тощо); **українські мистецькі та документальні фотопроекти** (наприклад, «Якби не війна» (2016; Андрій Дубчак та ін.), «Життя після поранення» (2017; Олексій Фурман), «Маріуполь: 86 днів оборони» або «М86» (2024; псевдо головного автора – «Сектор Маріуполь»); **фотоальбоми** («Мінливий краєвид: Українське мистецтво між революцією та війною» (2015; видавництво «Родовід»; Наталія Чермалих), «Аеропорт у фотографіях і текстах» (2016; Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА; Сергій Лойко), «Добровольці. Доба героїв / Volunteers. The age of heroes» (2019; Київ: Мистецтво; Андрій Котлярчук) тощо); **звіти-фотовиставки**, що супроводжують чимало ініціатив та проєктів, як творчих, так і волонтерських, освітніх тощо.

У закладах освіти зазвичай не так багато можливостей безпосередньо ознайомити своїх здобувачів із витворами **скульптури** на власній території, переважно йдеться про фото – та відеоматеріали, репродукції, у крайньому разі – екскурсії. Та все ж сучасна скульптура як прояв наших традицій чи реакція на сучасну воєнну дійсність може бути дуже промовистим і корисним засобом як навчання, так і виховання малих і юних українців: **меморіальні дошки** (Василеві Сліпаку («Міф»), оперному співаку й воїну, на фасаді Львівського ліцею № 46 ім. В'ячеслава Чорновола (2016); Сергію Коновалу («Норд»), лейтенанту ЗСУ, командирі «Сталевої сотні» 67-ї окремої механізованої бригади, на фасаді Дому ветерана в Тернополі (2024) тощо); **скульптури** («Крилата ракета» (2023; Харків; Ілля Чорномаз – використано частину ракети, що влучила в Харківську ОВА 1 березня 2022 р.; «Крізь втрату» (2019; Данііл Ровенчин) тощо); **меморіали** (українським розвідникам, які загинули в російсько-українській війні (2025; Назар Білик; Київ) тощо); **пам'ятні знаки** («Дзвін пам'яті» за загиблими героями (наприклад, на Алеї почесних поховань Далекосхідного кладовища у Кропивницькому (2022) тощо); **горельєфи** (Сергію Коновалу («Норд») у Холодному Яру на Меморіалі добровольцям (2025; скульптор Ігор Семак, архітектор Олександр Буцацький) тощо). Особливу увагу, на нашу думку, варто звернути на залучення здобувачів освіти до відкриттів меморіальних дошок та інших пам'ятних знаків випускникам відповідних освітніх закладів; сформуванню у них почуття обов'язку щодо підтримки належного стану цих мистецьких об'єктів.

Уважаємо, що за кілька років велике значення матимуть екскурсії від закладів освіти до **меморіальних комплексів**, призначених для увічнення пам'яті Героїв та жертв російсько-української війни. На проєкти таких зразків **архітектурно-меморіального мистецтва** зараз активно проводяться конкурси.

Традиційним засобом навчання на виховання є твори **декоративно-прикладного мистецтва**. Їх поширення залежить від кількох чинників: освітньої програми (наприклад, із трудового навчання або технологій), традицій регіону чи закладу, наявності майстрів-ентузіастів тощо. Це саме той вид діяльності, до якого заклад освіти може

централізовано залучити здобувачів і зробити це своєю «фішкою». Сьогодні актуалізувалося чимало різновидів декоративно-прикладного мистецтва, і кожен із них має власну художню цінність та свої унікальні характеристики й перспективи: **вишивка** (оздоблення одягу, рушників, скатертин, які можуть містити військові мотиви, особливо це стосується шевронів); **плетіння** (вироби з гілля верби, соломи тощо; особливе значення має плетіння маскувальних сіток для військових, кікімор (маскувальних костюмів) для снайперів та розвідників, а також каверів (нашоломників) тощо); **в'язання** – крафтове виготовлення теплих речей для Захисників та Захисниць (шкарпетки, шарфи, балаклави, рукавиці тощо); **ткацтво та килимарство** (зокрема, **гобелен**, де поєднано традиційні техніки із сучасними мотивами, стаючи потужними носіями національних символів та воєнних історій – своєрідні картини війни з ниток); **виготовлення ляльок** (перш за все – **мотанок**; їх створюють на честь Героїв-Захисників та Героїнь-Захисниць України; часто такі вироби є своєрідними талісманами, оберегами); **виготовлення іграшок** із дерева (калатала, вітрячки, пташки і коники на коліщатках, свищики, іграшкові музичні інструменти), із соломи (бички, коники, баранці, ляльки, янголи), з глини (свищики), із кукурудзяного лушпиння, осоки, рогази, сіна, трави та інших матеріалів; **витинанка** (декорації до свят, сучасний арт-об'єкт, оберег, наприклад витинанки-ангели передають Захисникам і Захисницям на передову; паперові Ангели пам'яті є символом всесвітньої тихої акції вшанування Героїв Небесної сотні тощо); **різьблення по дереву** (новітні ікони із зображенням Воїна світла, Богородиці, яка своїм омофором захищає оборонців своєї країни, тощо; малі й більші предмети побуту з українською символікою); народне **писанкарство** (традиційні християнські символи доповнюються патріотичними: національний прапор, герб; синьо-жовта кольористика; гасла-послання: «Слава Україні!», «Слава ЗСУ!», «Христос Воскрес! Воскресне Україна!» «Україна понад усе!» тощо); **свічкарство** (створення свічок із патріотичними мотивами; виготовлення окопних свічок); **мосязництво** – художня обробка металу (розпис гільз, створення прикрас – згарди, браслети, сережки та ін.); **виготовлення та прикрашання одягу** (керсетки, плахти, свити, каптани, додільні сорочки, пояси-крайки, хустки, сумки тощо) з використанням етноелементів (вишивка, мереживо, натуральні тканини та орнаменти); **виготовлення прикрас** у народному стилі (віночки, гердани, намиста, силянки, плетенки, браслети, брошки тощо); **гончарство** (народні образи-символи на сувенірних глиняних виробах, **кераміка** з етно – та військовими мотивами – посуд, декоративні плитки, вази тощо). Корисно долучати дітей та молодь до відвідування **виставок** сучасних майстрів, які працюють у різних жанрах декоративно-прикладного мистецтва (виставки авторської ляльки, наприклад «Ті, хто нас захищають» (2024; Черкаси; автор ідеї Тетяна Григоренко), «Лялькове диво» (2025; Тернопіль; Олена Хмельницька); проєкт «Ляльки у камуфляжі» (2024; Черкаси; автор ідеї Тетяна Григоренко); витинанки тернопільської мисткині Галини Дудар; роботи по дереву ветерана-різьбяря Василя Семка з Перегінська тощо).

Використання в освітньому процесі творів **«межових» жанрів** залежить, на нашу думку, від ерудиції та фантазії конкретного педагога. Ідеться про мистецькі феномени, начебто не пов'язані між собою, для яких характерний особливий зображальний, виражальний та утилітарний синкретизм: **відеопоезія**, без якої в сучасній Україні не мислить себе жоден відомий митець слова (Павло Вишебаба, Дмитро Лазуткін, Мальва Кржанівська, проєкт «Поетичний фронт», ініційований військовим телебаченням України, тощо); **комікси та графічні романи** на межі літератури та зображального мистецтва («Кіборги. Початок. Том І» (2017; Левко Квіт); «Привид Києва» (2022; Мацуда Джюко); **меми та фотожаби** (Чмоня, Бавовнятко, Чорнобаїти тощо); **мотивуючі поезії на стінах** як мистецький феномен, що поєднує архітектуру, літературу й графіку.

Припускаємо, що особливо цікавим для сучасних українських здобувачів освіти буде комплекс культурних феноменів із застосуванням новітніх технологій (**цифрове мистецтво**). Дітям та молоді легко стати співавторами чи одноосібними творцями таких продуктів, адже у цифровому форматі їм експериментувати захопливо й нестресово. Пропонуємо використовувати завдання, які передбачають індивідуальне й колективне формування власних, а також використання чужих (шануючи авторське право) відповідних мистецьких новотворів у курсі технологій, а також у процесі виховної роботи. Ідеться про такі різновиди цифрового мистецтва війни: **«нет-арт»**, або **«мистецтво мережі»**, – вид медіамистецтва, який використовує Інтернет як основне середовище для створення, демонстрації та взаємодії з творами мистецтва (наприклад, «Шевченко мобілізує» (2015; радіомарафон із публікацією артпортретів Кобзаря в мережі), «Поезія Вільних» (2022; національний портал із можливістю демонструвати та обговорювати вірші) тощо); **відеоігри**, котрі пропонують контент різного естетичного рівня й глибини закладених сенсів-ідей («Ukraine War Stories» – добірка візуальних новел про російське вторгнення в Україну в 2022 р.; «THREEDAYS» – тактичний шутер, натхнений реальними подіями війни в Україні; «Putinist Slayer, або Винищувач путіністів» – дає можливість стати воїном і захищати добро; «Фермери крадуть танки» – гра про повномасштабне вторгнення росіян тощо); технології віртуальної реальності (**VR-технології**) – цифрові колажі («Українська Голгофа» (2022; Оксана Чепелик), цифрові твори за ескізами штучного інтелекту («Думки про звільнення Херсона» (2022; Марія Шарлай) тощо).

На нашу думку, найповніше відображає багатоаспектний досвід воєнного буття Української нації **словесне мистецтво**: «художні тексти, особливо ті, які творяться буквально на лінії фронту, фіксують війну як свідчення, сприяють формуванню та усвідомленню ціннісних орієнтирів, допомагають подолати колективну травму війни, вчать не бути духовними сліпцями» [22, с. 135]. Зараз педагоги та здобувачі закладів освіти мають вільний доступ майже до всіх творів сучасних письменників. Пропонуємо виокремлювати для опрацювання в процесі освітньої діяльності ті, що належать до масиву літератури рідного краю (підбирати тексти письменників-земляків здобувачів

освіти або такі, де персонажами є їхні земляки-військові), адже, як зауважують учасниці освітнього волонтерського проєкту «Патріотичні й небайдужі» [16], – своїх треба знати в першу чергу! «У творах літературного краєзнавства відображені суспільно-політичні перипетії, які є близькими учням, зрозумілими. Дітям цікаво відкривати для себе художньо завуальовані пейзажі рідного міста, села, картини побуту своєї місцевості, портрети важливих суспільних діячів свого краю тощо» [23, с. 94]. У закладах освіти різного рівня доцільно використовувати різножанрові тексти та їхні фрагменти авторства як військових, так і цивільних: **поезію** (вірші Вікторії Амеліної, Гліба Бабіча, Павла Вишебаби, Олени Герасим'юк, Бориса Гуменюка, Артура Дроня, Сергія Жадана, Катерини Калитко, Максима «Далі» Кривцова, Юрія Матевощука, Валерія Пузика, Олени Степаненко, Ярини Черногуз тощо); **художню та документальну прозу** (новелістика й оповідання Тетяни Белімової, Павла Белянського, Ольги Вовк, Олега Германа, Андрія Гуменюка, Лариси Донисенко, Андрія Кириченка, Валерія Пузика, Анни Шили; фронтовий літопис Олександра Хоменка, Артема Чапая; авторські казки Галини Вдовиченко, Олени Лань (Чехія), Ірен Роздобудько; щоденникові нотатки Любові Долик; романи Олександра Вільчинського, Тамари Горіха Зерня, Сергія Жадана, Віталія Запеки, Євгенії Кузнецової, Анастасії Левкової, Євгенії Сенік тощо; спогади, мемуари, есеї, автобіографії, книги у жанрі нон-фікшн Володимира Вакулєнка, Ірини Вовк, Артура Дроня, Наталії Корнієнко, Богдана Логвиненко, Андрія Любки, Марічки Паплаускайте, Євгена Положія, Надії Сеньовської, Валерії «Нави» Суботіної, Надії Сухорукової, Віктора Черненка, Артема Чеха тощо); **драматургію** (І. Бесчетнова, І. Гарець, О. Гапєєва, Н. Захоженко тощо). Природно, що особливу увагу педагога повинні звертати на **літературу для дітей та підлітків** (Віталій Запека «Полінка», «Цуцик»; Андрій Зелінський «Семенові зорі»; Дара Корній «Пасіка Україна та інші казки з війни»; Олександр Михед «Котик, Півник, Шафка»; Олена Мокренчук «Аліска, фронтова лисичка», «Афінка з «Куби», «Україна – мрія»; Лариса Ніцой «Незламні мураші»; Ганна Осадко «Дубочок з війни»; Аліна Отземко «Чому тато не вдома»; Артем Савва «Я – повітряна розвідниця!»; Євген Степаненко та Соломія Степаненко «Абетка війни»; Таня Стус «Темні історії маленьких і великих перемог»; Макс ван Форсайд «Подорож Україною та чарівний дракон» тощо). Дуже важливо сформувати у здобувачів освіти виважене ставлення до реальних (часто непростих для осмислення) фактів, висвітлених у текстах певного формату: «Особливої уваги потребує робота з реальними історіями, документалістикою, фронтовими щоденниками, листами, інтерв'ю як додатком до художніх текстів» [22, с. 21]. Роботу з ними краще доручати старшим підліткам (наприклад, під час вивчення історії). Тексти ж інших жанрів можна традиційно вводити в заняття з літератури, української мови, різноаспектну виховну роботу (від творчих конкурсів до проєктів).

Отже, усі варіації сучасного мистецтва війни є дієвими в освітньому процесі.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Узагальнюючи особливості й можливості використання творів сучасного мистецтва війни в освітньому процесі, виокремимо такі ключові рекомендації:

1) передусім брати до уваги вікові особливості й індивідуальний (можливо, травматичний) досвід здобувачів освіти;

2) урахувувати різноманітні контексти;

3) застосовувати як традиційні, так й інноваційні методи і форми роботи;

4) залучати здобувачів до дослідницької та проєктної діяльності;

5) сприяти творчим та волонтерським виявам дітей та молоді.

Перспективним напрямом подальших досліджень бачиться детальна класифікація мистецьких творів про війну відповідно до завдань виховання та потреб освітнього контенту.

Список використаних джерел

1. Бондаренко Н. В. Інкультурація здобувачів освіти у процесі компетентнісного навчання української мови. *Дивослово*. 2019. № 9 (750). С. 2–6. URL: https://divoslovo.com.ua/archive/09_2019/statya_01/
2. Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Національно-патріотичне виховання у контексті сучасних викликів : методичні рекомендації. Київ : Фенікс, 2022. 64 с.
3. Живі письменники. Як говорити з дітьми про війну та мир : посібник для освітян і батьків. Київ, 2023. 150 с. URL: https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2023/11/ZHyvi-pysmennyky-_SAJT_compressed.pdf
4. Закон України № 4579-IX від 21.08.2025 «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу». *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-IX#Text>
5. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
6. Закон України № 2834-IX від 01.01.2025 «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національності та громадянської ідентичності». *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>
7. Інформаційні матеріали до 5-річчя звільнення від російської окупації міст Східної України «Вертаємо своє». *Український інститут національної пам'яті*. 05.07.2019. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/2163>
8. Інформаційні матеріали до початку російсько-української війни та повномасштабного вторгнення РФ в Україну. *Український інститут національної пам'яті*. 20.02.2025. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/zhurnalistam/informaciyni-materialy-do-pochatku-rosiysko-ukrayinskoji-viynu-ta-povnomasshtabnogo-vtorgnennya-rf-v-ukrayinu>
9. Кіян О. І. Національно-патріотичне виховання засобами художньо-мистецької освіти в умовах воєнного стану: сучасний аспект. *Молодий вчений*. 2023. № 8(120). С. 43–48. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-8-120-10>
10. Концепція громадянської освіти в Україні від 03 жовтня 2018 р. № 710-р. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text>

11. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України від 06 червня 2022 р. № 527. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#n12>
12. Майдан: усна історія. *Український інститут національної пам'яті*. 2014–2026. URL: <https://uinp.gov.ua/usna-istoriya/maydan-usna-istoriya>
13. Література 2025 року. Які книги про війну обговорюють найбільше? *Культуримо. Суспільне Культура*. 21.11.2025. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=КО9kjMcvIkM>
14. Мова єдності: діалоги порозуміння. Методичний посібник / Н. Райниш та ін. Київ : Видавництво Руслана Халікова, 2025. 47 с.
15. Мокан В. Військово-патріотичне виховання: курс на відродження. *Укрінформ*. 11.05.2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3243419-vijskovopatriotичne-vihovannakurs-na-vidrozdzena.html>
16. Освітній волонтерський проєкт «Патріотичні й небайдужі». Офіційна сторінка. URL: <https://www.facebook.com/profile.php?id=61555874657142>
17. Освітній проєкт «Діалоги про війну» / реалізовано за ініціативи та координації Героя України Володимира Жемчугова. *Український інститут національної пам'яті*. 2021. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/videolekciyi/osvitniyu-proyekt-dialogy-pro-viynu>
18. Палій О. Революція гідності 2013–2014 рр. та агресія Росії проти України : науково-методичні матеріали / за заг. ред. П. Полянського. Київ : Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка, 2015. 34 с. URL: <https://www.slideshare.net/slideshow/20132014-72101922/72101922>
19. Ройз С. Не ретравмувати дітей: рекомендації щодо використання контенту в підручниках. *Міністерство освіти і науки України*. 2023. URL: <https://mon.gov.ua/news/ne-retravmuvat-ditey-rekomendatsii-shchodo-vikoristannya-kontentu-v-pidruchnikakh>
20. Сеньовська Н. Патріотичне виховання: перезавантаження : методичні рекомендації. Тернопіль : ТНПУ ім. Володимира Гнатюка, 2023. 66 с. URL: http://catalog.library.tnpu.edu.ua:8080/e-lib/DocDescription?doc_id=254815
21. Сеньовська Н., Скуратко Т. Діяльність освітнього волонтерського проєкту «Україні потрібен кожен» у контексті патріотичного виховання. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2024. Вип. 78. Т. 2. С. 287–293. DOI : <https://doi.org/10.24919/2308-4863/78-2-43>
22. Сеньовська Н., Скуратко Т. Сучасна українська література про війну: тематичні й художні особливості. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Філологія»*. 2025. Вип. 2(54). С. 134–142. DOI: [https://doi.org/10.24144/2663-6840.2025.2.\(54\)](https://doi.org/10.24144/2663-6840.2025.2.(54))
23. Сеньовська Н., Скуратко Т. Особливості вивчення патріотичної повісті Лесі Орляк «Ти зробив усе, що зміг» на уроках літератури рідного краю в навчальних закладах Тернопільщини. *Перехресні стежки та поза ними: розвиток жанрів та стилів у літературі (присвячена 75-річчю з дня народження професора Миколи Ткачука)* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 07 листопада 2024 р. Тернопіль : ТНПУ ім. Володимира Гнатюка, 2024. С. 94–98. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/35229>
24. Славінська М. О. Методичні рекомендації щодо організації волонтерської діяльності у закладах загальної середньої освіти. 2021. URL: <https://kristti.com.ua/metodychni-rekomendatsiyi-shhodo-organizatsiyi-volonterskoyi-diyalnosti-u-zakladah-zagalnoyi-serednoyi-osvity-2/>
25. Тактична комунікація для закладів освіти: як спілкуватися з учнями та їхніми батьками під час війни : посібник / А. Семенов та ін. Київ, 2024. 42 с. URL: <https://yakty.com.ua/shop>
26. Як говорити про російсько-українську війну у школі? *Уроки стійкості, боротьби та перемог* / А. Макаревич та ін. Київ, 2023. 69 с. URL: https://rada.info/upload/users_files/44067111/5517c329e650296e768156f5d862160d.pdf

Senovska N. L.

*Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Pedagogy and Education Management
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
Ternopil, Ukraine
E-mail: ipp56@tnpu.edu.ua
ORCID: 0000-0003-2220-1498*

Skuratko T. M.

*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Ukrainian and Foreign Literature and Methods of Their Teaching
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
Ternopil, Ukraine
E-mail: tanyabidov@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7196-987X*

Nestaiko I. M.

*Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Pedagogy and Education Management
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
Ternopil, Ukraine
E-mail: nestajko irena@ukr.net
ORCID: 0000-0002-7022-0573*

THE ART OF WAR IN MODERN EDUCATIONAL ACTIVITIES

Abstract

The scientific research describes the features and prospects for using modern war art in educational activities (in institutions of various types and levels). The scientific and methodological literature related to the national-patriotic upbringing of modern Ukrainians under martial law is structured. The classification of artistic directions of war art is described (fine arts, musical (audiovisual) art, choreographic art, cinematography, theater art, photography, architectural and memorial art, decorative and applied arts, «border» genres, «digital» art, verbal art). The general prospects for the use of artistic works and projects in educational activities are outlined. Specific examples of the application of the phenomena of modern war art as a means of teaching and upbringing are highlighted; as individual innovative methods, techniques and educational technologies (depending on the specification of a particular artistic project). It is generalized that all variations of modern war art are effective in the educational process. The achievements of educational and volunteer projects («Patriotic and Indifferent» (Ternopil); «Dialogues about War» (Kyiv); «Ukraine Needs Everyone» (Ternopil), etc.) are taken into account. It is emphasized that today there is an urgent need for specialized methodological manuals that would reveal the diverse use of war art works in the educational process. After all, the high-quality implementation of the cognitive, developmental and educational opportunities of cultural phenomena and products (in particular, this applies to the work of regional artists) will contribute to improving the quality of education of future citizens of our state and the level of their education. Recommendations are proposed regarding the features of using modern war art works in the educational process (taking into account the age characteristics and individual experience of students; taking into account various contexts; applying both traditional and innovative methods and forms of work; involving students in research and project activities; promoting creative and volunteer expressions of children and youth).

Key words: art of war, national-patriotic upbringing, educational process under martial law, means of modern educational activity.

References

1. Bondarenko, N. V. (2019). Inkulturatsiia zdobuvachiv osvity u protsesi kompetentnisnoho navchannia ukraïnskoi movy [Inculturation of students in the process of competence-based teaching of the Ukrainian language]. *Dyvoslovo*, 9(750), 2–6. Retrieved from https://dyvoslovo.com.ua/archive/09_2019/statya_01/ [in Ukrainian].
2. Bondarenko, N. V., Kosianchuk, S. V. (2022). Natsionalno-patriotychne vykhovannia u konteksti suchasnykh vyklykiv: metodychni rekomendatsii [National-patriotic upbringing in the context of modern challenges: methodological recommendations]. Kyiv: Feniks. 64 p. [in Ukrainian].
3. Zhyvi pysmennyky. Yak hovoryty z ditmy pro viynu ta myr (2023) [Living Writers. How to Talk to Children About War and Peace] : posibnyk dlia osvitan i batkiv. 150 s. Retrieved from https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2023/11/ZHyvi-pysmennyky-_SAJT_compressed.pdf [in Ukrainian].
4. Zakon Ukrainy 4579-IX «Pro zasady derzhavnoi polityky natsionalnoi pamiaty Ukraïnskoho narodu» (21.08.2025) [Law of Ukraine 4579-IX «On the Principles of the State Policy of the National Memory of the Ukrainian People»]. Verkhovna Rada Ukrainy. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-IX#Text> [in Ukrainian].
5. Zakon Ukrainy «Pro osvitu» 2145-VIII (05.09.2017) [Law of Ukraine «On Education» 2145-VIII]. Verkhovna Rada Ukrainy. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> [in Ukrainian].
6. Zakon Ukrainy 2834-IX «Pro osnovni zasady derzhavnoi polityky u sferi utverdzhennia ukraïnskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti» (01.01.2025) [Law of Ukraine 2834-IX «On the Basic Principles of State Policy in the Sphere of Promoting Ukrainian National and Civic Identity»]. Verkhovna Rada Ukrainy. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> [in Ukrainian].
7. Informatsiini materialy do 5-richchia zvilnennia vid rosiiskoi okupatsii mist skhidnoi Ukrainy «Vertaiemo svoie» 5.07.2019) [Information materials for the 5th anniversary of the liberation of the cities of eastern Ukraine from Russian occupation «We are taking back what is ours»]. Ukraïnskyi instytut natsionalnoi pamiaty. Retrieved from <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/2163> [in Ukrainian].
8. Informatsiini materialy do pochatku rosiisko-ukraïnskoi viiny ta povnomashtabnoho vtornhennia RF v Ukrainu. (2025) [Information materials before the start of the Russian-Ukrainian war and the full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation]. Ukraïnskyi instytut natsionalnoi pamiaty. Retrieved from <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/zhurnalistam/informaciyni-materialy-do-pochatku-rosiysko-ukrayinskoyi-viiny-ta-povnomashtabno-go-vtorgnennya-rf-v-ukrayinu> [in Ukrainian].
9. Kiian, O. I. (2023). Natsionalno-patriotychne vykhovannia zasobamy khudozhno-mystetskoi osvity v umovakh voïennoho stanu: suchasnyi aspekt [National-patriotic upbringing by means of artistic education in conditions of martial law: a modern aspect]. *Molodyi vchenyi*, 8(120), 43–48. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-8-120-10> [in Ukrainian].
10. Kontsepsiia hromadianskoi osvity v Ukraini 710-r (3.10.2018) [Concept of Civic Education in Ukraine 710-r]. Verkhovna Rada Ukrainy. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text> [in Ukrainian].
11. Kontsepsiia natsionalno-patriotichnoho vykhovannia v systemi osvity Ukrainy (2022) [The concept of national-patriotic upbringing in the education system of Ukraine]. Verkhovna Rada Ukrainy. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#n12> [in Ukrainian].
12. Maidan: usna istoriia (2014–2026) [Maidan: Oral History]. Ukraïnskyi instytut natsionalnoi pamiaty. Retrieved from <https://uinp.gov.ua/usna-istoriya/maydan-usna-istoriya> [in Ukrainian].
13. Literatura 2025 roku? Yaki knyhy pro viinu obhovoriuiut naibilshe? (21.11.2025) [Literature of 2025? Which books about war are being discussed the most?]. Kulturyimo. Suspilne Kultura. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=K09kjMcvIkM> [in Ukrainian].
14. Mova yednosti: dialohy porozuminnia (2025) [The language of unity: dialogues of understanding] : metodychnyi posibnyk / Nataliia Rainysh, Oleksandr Husarov, Taras Litkovets, Liubava Kazmirchuk, Yevhen Shyshatskyi, Artem Osypian, Pavlo Zurian. Kyiv: Vydavnytstvo Ruslana Khalikova. 47 s. [in Ukrainian].

15. Mogan, V. (11.05.2021). Viiskovo-patriotyчне vykhovannia: kurs na vidrodzhennia [Military-patriotic education: a course for revival]. Ukrinform. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3243419-vijskovopatriotичne-vihovannakurs-na-vi-drodzhenna.html> [in Ukrainian].
16. Osvitnii volonterskyi proiekt «Patriotychni y nebaiduzhi» [Educational volunteer project «Patriotic and caring»]. Ofitsiina storinka. Retrieved from <https://www.facebook.com/profile.php?id=61555874657142> [in Ukrainian].
17. Osvitnii proiekt «Dialogy pro viinu» (2021) [Educational project «Dialogues about War»] / realizovano za initsiatyvy ta koordynatsii Heroia Ukrainy Volodymyra Zhemchuhova. Ukrainyskyi instytut natsionalnoi pamiaty. Retrieved from <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/videolekciyi/osvitniy-proyekt-dialogy-pro-viynu> [in Ukrainian].
18. Palii, O. (2015). Revoliutsiia Hidnosti 2013–2014 rr. ta ahresiia Rosii proty Ukrainy [The Revolution of Dignity of 2013–2014 and Russia's aggression against Ukraine] : nauk.-metod. materialy / Holovko Volodymyr, Palii Oleksandr, Cherevko Ok-sana, Yanishevskyi Serhii ; za zah. red. P. Polianskoho. Kyiv: Kyiv. un-t imeni Borysa Hrinchenka. 34 p. Retrieved from: <https://www.slideshare.net/slideshow/20132014-72101922/72101922> [in Ukrainian].
19. Roiz, S. (2023). Ne retravmuvaty ditei [Don't re-traumatize children] : rekomendatsii shchodo vykorystannia kontentu v pidruchnykakh. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. Retrieved from <https://mon.gov.ua/news/ne-retravmuvaty-ditey-rekomendat-sii-shchodo-vikorystannya-kontentu-v-pidruchnykakh> [in Ukrainian].
20. Senovska, N. (2023). Patriotyчне vykhovannia: Perezavantzhenia [Patriotic Upbringing: Reboot] : metodychni rekomen-datsii z patriotychnoho vykhovannia uchniv dlia zdobuvachiv vyshchoi pedahohichnoi osvity, vykladachiv, uchyteliv ta vykhovateliv. Ternopil : TNPU im. V. Hnatiuka. 66 s. Retrieved from http://catalog.library.tnpu.edu.ua:8080/e-lib/DocDescription?doc_id=254815 [in Ukrainian].
21. Senovska, N., Skuratko, T. (2024). Diialnist osvitnoho volonterskoho proiektu «Ukraini potriben kozhen» u konteksti patrio-tychnoho vykhovannia [Activities of the educational volunteer project «Ukraine Needs Everyone» in the context of patriotic upbringing]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, 78(2), 287–293. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/78-2-43> [in Ukrainian].
22. Senovska, N., Skuratko, T. (2025). Suchasna ukrainska literatura pro viinu: tematychni y khudozhni osoblyvosti [Modern Ukrainian literature about war: thematic and artistic features]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya: Filolohiia*, 2(54), 134–142. [https://doi.org/10.24144/2663-6840.2025.2.\(54\)](https://doi.org/10.24144/2663-6840.2025.2.(54)) [in Ukrainian].
23. Senovska, N., Skuratko, T. (2024). Osoblyvosti vyvchennia patriotychnoi povisti Lesi Orliak «Ty zrobyv use, shcho zmih» na urokakh literatury ridnoho kraiu v navchalnykh zakladakh Ternopilshchyny [Features of studying Lesya Orlyak's patriotic story «You Did Everything You Could» in native literature lessons in educational institutions of the Ternopil region.]. *Perekhresni stezhky ta poza nymy: rozvytok zhanriv ta styliv u literaturi (prysviachena 75-richchii z dnia narodzhennia profesora Mykoly Tkachuka): materialy Vseu-krainskoi naukovoï konferentsii, 7 lystopada 2024 roku / za zah. red. S. V. Boroditsy. Ternopil: Ternopilskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Volodymyra Hnatiuka*, 94–98. Retrieved from <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/35229> [in Ukrainian].
24. Slavinska, M. O. (2021). Metodychni rekomendatsii shchodo orhanizatsii volonterskoi diialnosti u zakladakh zahalnoi serednoi osvity [Methodological recommendations for organizing volunteer activities in secondary education institutions]. Retrieved from <https://kristti.com.ua/metodychni-rekomendatsiyi-shchodo-organizatsiyi-volonterskoyi-diyalnosti-u-zakladah-zagalnoyi-sered-noyi-osvity-2/> [in Ukrainian].
25. Taktychna komunikatsiia dlia zakladiv osvity: yak spilkuvatysia z uchniamy ta yikhnyimi batkami pid chas viiny (2024). [Tactical Communication for Educational Institutions: How to Communicate with Students and Their Parents During War] : posibnyk / Anton Semenov ta inshi. Kyiv. 42 s. Retrieved from <https://yakty.com.ua/shop> [in Ukrainian].
26. Yak hovoryty pro rosiisko-ukrainsku viinu u shkoli? Uroky stiikosti, borotby ta peremoh (2023). [How to talk about the Russian-Ukrainian war at school? Lessons of resilience, struggle and victories]. / Kolektyv avtoriv: A. Makarevych, O. Okhrimenko, O. Panarin, S. Roiz, O. Rud, Yu. Topolnytska ta in. Kyiv. 69 s. Retrieved from https://rada.info/upload/users_files/44067111/5517c329e650296e768156f5d862160d.pdf [in Ukrainian].



Стаття поширюється на умовах
ліцензії відкритого доступу
(CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 30.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 02.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026